

**2017 чылдагы «Хакас литературазы» предметче республика синінде
иртчеткен олимпиада сыныхтаг тогыстары
9 класс**

1. Пирілген тексттерниң бирсін, чоохты алай кибелісті, таллап алып, тиксі үзүріңер. Идök ол тексттерде чоохталчатхан тема хоостыра литературадагы чагын тогыстардаңар чоох апарыңар. Пирілген тус – 2 час.

П. М. Боргояков

Михас оолах

(«Төө салгахтары» улуг чоохтаң үзик)

– Ичең, мин пүүн күн дее ирткенін пілбин халдым, мындаг изіг күнде малларым, оттап таа чөрерге хынмин, күн тооза суғда ла турчатханнарында, көрзем, хортых палыхтар, маллардаң хорығып, чалбах тастар алтынзар, сыынып, пök парғаннарында, тутхлап аларға мағаа оой полған. Ичең, мин сохыр адайағымнаң хада ойнап чөрчетсем, пу пөзик Одырыг чол тағның хырына сығып, көредірбін хыраңнар азырхы аалларны, арса, ол аалларның піресінде піске чағын туған кізі чуртапча ба?

– О-о! Палам, син аны орта сурдың. Мин сағаа хачанох чоохтап пирерге сағын чөрчең полғам. Одырыг чол тағның хырына сығып көрзең, Игір хастың үстүнде сигіс хырлыг ибичекті көр тапсаң, ол ибичекте пабаңның пабазы, Сакый апсах, чуртапча. Ол аал Сакыйның адынаң адалча. Хачан сигіс хырлыг ибичектің түнүгінең ыс пурлап турза, апсахтың читі хыллыг чатханның аймах сіліг көглері ырахтынох истіл турадыр. Ол туста аал-хончыхтары парчан Сакый апсахтың алыптыг нымахтарын истіп аларға ибичексер чыылыс турадырлар.

– Ноға син мағаа хачанох улуг пабамнаңар чоохтап пирбесезің, ам мин аның нымахтарын истіп аларым килібісті.

– У-у! Палам, андар піди ле хуруг холлыг парарға чарабас, мин аның килні полчам, че най ла парарың килчетсе, сағаа тулуп тимнеп пирербін, хоза палыхтар тудып, апар пирчең ползаң, улуг пабаң тың өрінерчік.

Ичемнің чооғы хоостыра, пабамның пабазынаң танызарға парар туста, пабам миннең сурған:

– Хайдар парарға пазох тимненібістің, оолғычаам? Чоохтап пирдек мағаа.

– Мин улуг пабамзар ааллап пар килерге тимненібістім. Ичем мағаа чоохтап пирген. Мин хуруг холлыг улуг пабамзар парбаспын, ичем тулуп тимнеп пирер, хоза палыхтар, тудып, апар пирзем, ол өрінер.

– Син, Илбігес, ноға палаңны андаг улуг кізізер чалғызан ысчазың? Мин аны соонаң позымнаң даа хада апар килерчікпін.

– Че най ла ырах чир нимес чи, пар килзін чалғызан даа, астых парбас ол. Көрдек, мыннаң даа көрінче Тирең кичіг кизірки аалычых. Ичемнің чооғы

хоостыра, чахсы піліп алғанда, оң холыма тулуп тудынып, чол пастыра Төө суғдаң хорты палыхтар хоза тудып, көні чолча пастырып, Сакый апсахтың ситіс хырлығ ибі-чуртынзар кіріп, изенім читіречем.

Улуғны улуғлап, кічіге паарсап, нымзах чоохтығ, хара сағаллығ Сакый апсах, ізіктең кір килгенімні көр салып, читі хыллығ чатханын ойнап-хайлап, минзер көріп, искірген:

– О-о! Абай-абай, мин пу ла күннерде узун алыптығ нымахтарны салып тоос салдым, че син хайди, азых тулуптығ минзер киліп, нымахтарымны ис полбин халдың, а-а, оолағас! Э-эк, – хара сағалын иштестіре сыйбанып, тулубыма хоза ағыл килген палыхтарны көр салып, үрүк парған:

– Мин пу чазыма читіре, Төө суғның хазында киреенче чуртап, мындағ поғда хара-сохыр хорты палыхтарны хақан даа тудып чібесен полғам, а-а! – анаң хормачыланып, миннең сурған: – Син кемнің палазызың, оолағас?

– Минің пабам Ипучах, ічемнің ады Ілбігес, минің адым Михас.

– А-а! Тохта, тохта! Ипучах. Ілбігес. Михас! – ситкіп минзер көріп, искірген: – Син, андағ полза, минің родым полтырзың. Ипучах минің улуғ оолғым, Ілбігес минің чалахай килнім, син паламның палазы полтырзың нооза! – Ұрүк парып, инейін хығырып, чоо хысхырған, ибічек тастында маллар арали хайын чөрчеткенде.

– Көрдек, көрдек, Луначаам, пу күлүк оолағас ағыл килген палыхтарны, татхынның мүйін сығара хазанда хайнадып, пызыр көрдек. Мин, пу палыхтар хазанда хайнап пысханча, пу паламның палазынаң чахсы чоохтазып, позымның төреен-өскен чирлерімнең таныстыр салым.

Улуғ частығ уучам, минзер айли көріп, сурған:

– Ады-солаң кем полча, оолағас? Хулағым минің чахсы ис полбинча, тыыда, истілдіре чоохтап пирдек мағаа.

– Минің адым Михас, пабамның ады Ипучах, ічемнің ады Ілбігес.

– Э-э, худаымай! Пу улуғ оолғымның палазы піди өс парған ноо, хайди пілбесем мин сині амға читіре. Мин синің уучаң полчам нооза, Сакый улуғ пабаң полча. Амох мин сині маңзытха айран-талғаннаң азырабызим, анаң улуғ пабаңның чоохтарын истіп аларзың.

Мині улуғ пабам, позынаң чоохтазар алнында, ибі-чурты ибіре илеседе хада пастыр чөріп, оох-теек хайынчахтарға хада полистыртып, позы, тізең, чалғызан килкім не төгені, пір пазынаң көдіре хаап, ат палғирға тимнеп салған сарчын оймағынзар, турғыза хаап, одырт салған:

– О-о! Улуғ пабаң, сірер минің пабамнаң даа күстіг поларзар, мин, өзіп алзам, турамның хыринда сах мындағоң поғда сарчын турғыс саларбын. Сірер ханча часха читіре чуртап парирзар Төө суғның хазында?

– Пістің улуғларыбыс постарының частарын пасха кізілерге көні чоохтирға азанчаңнар, син пасха кізі нимессің, паламның палазызың, сағаа пілерге кирек. Пүүнгі күннең сығара ортын час азыра илеседе чыллар чуртап парим, че ам даа нинче чыл пу Төө суғның хазында чуртирын, пілбинчем.

Амды мин, сағаа читі хыллығ чатханымны читі хати сиртіп, ойнап, хайлап, алтыннаң аарлығ төрөөн чирімнің тағ-суғларынаң таныстыр салим.

Оң холынаң тағларзар суна көдіріп, искірген:

– Пу Одырығ чол тағ, аның төзінче Төө суғ ахча, иң не пөзік Ылачын тағ, аның хырына сығып көрзең, тигірнең чир пірікчеткені чапсыстығ көрінедір, анаң изере турча Өөн Сырах тағ, аның хырына сығып, маллар харап көредірбіс. Чайғызын, хысхызын маллар хадар чөрчең тағларым – Хахтығ, Тоғыр тағ, Чарап, Тигір тайағы, Ибетіг, Кирбі хайа, Хазың ой, Остығ ой, Сарығ тигей, Обалығ пил, Тыттығ тағ, Көк хайа, Улуғ тағ, Инек аңдарылчаң, Хара тал сыны, Пөзік хамах, Кизек тигей, Хызыл тағ, Кирбі тағ. Амды айлар аттарын чоохтап пирим: күрген, азығ көрік, хосхар, силкей, хандых, от, орғах, үртүн, кичкер, хуртуйах, хырлас.

– Улуң пабаң! Пүүңгі күнде мин, синнең хада чоохтазып, көп ниме піліп алдым, амды мин пістің Ада чир-суубыстың адалған аттарын, хақан даа ундутпин, син дее чох пол парзаң, узарадып, пасхаларына чоохтап пир турарбын. Алғызым читірчем сірерге, улуғ пабаң, узах частығ польңар, тосхан чирде тоғыс хонмачаң, амды мин ибі-чуртымзар айлан көрим.

Улуғларнаң анымчохтазып париғанымда, тұлғу пөріктіг, торғы көгенектіг, ат арғазында күмүс хоос изерліг, поғда харынның, төрт адайлығ ир табан мағаа тоғас парған. Харахнаң харахха көрізіп, изеннезіп алған соонаң миннең сурған:

– Кемнің палазызың, оолағас?

– Пабам минің Ипучах, ічем Ілбігес, минің адым Михас.

– А-а! Пабаң-іцеңні чахсы таныпчам, син андағ полза, улуғ пабаңзар чөріп, айлан париған одырзың.

– А сірер кем полчазар?

– Төө чирінде хобый родынаң сыххан улуғ пай Полит мин полчам, малларымны иртен хазаадаң сығарчатсам, соо хазаадаң сыхча, че пастағызы Хазың ой чазызына чит парча. Санға аларға сағынзам, Тирең холға толдыра сүр салчам, харахнаң на көріп, санабин даа піліп алчам.

– Сірер, нимеден хорығып, мынча көп адайлар хоғдыр чөрчезер?

– Тағлар арали малларымны хадарып чөрчетсем, төрт азахтығ ачын аңнар учуридыр, ааллар арали чөрчетсем, ікі азахтығ оғырларны істезіп чөредірбін.

– Сағаа, Михас оолах, пу тустанох сығара пілерге кирек, кем чітіг-күлүк, сымдах, сын поэның күзінең тоғынып чуртапча, андағ кізінің ибі-чурты хақан даа ачых-чарых, көрімнің поладыр. Кем оғыр, арғаас, көйтік, андағ кізінің ибі-чурты хақан даа харасхы харааға төөй көрінедір.

– Сірер, пай Полит, чир үстүнде көп пе, ас па чуртап, көп ниме пілчетгірзер, андағ даа полза, мин сірернең марығлазарға сағынчам. Че мин сірерге утыр салзам, пір чыл малларыңны тикке хадар пирербін, че сірер мағаа утыр салзаңар, алтанып мүйіп чөрчең адыңарны мағаа пир саларзар.

Пай кізі, оолахсар хылчаңни көріп, нимес салбин, искірген:

– О-о! Чаратчам, чаратчам, оолағас, мағаа маллар хадарып чөрерге, син осхас, күлүк, чапчаң оолағас кирек поладыр, а-а!

– Че, чаратхан ползаң, пастағы сурығны сағаа искірчем, пай Полит: Төө суғның төзінде сол сариндағы тағларның аттары хайди адалчалар?

– Читі хырлығ, Көк хайа, Кирбі тағ, Улуғ хайа, Тыттығ тағ, Хазың ой, Сыхпа тағ, Хызыл тағ, Одырығ чол.

– Пастағызын орта чоохтадың, пай Полит. Ікінчі сурыға нандыр пир: Төө суғның иң не пөзік хырлығ тағлары хайди адалчалар?

– Ылачын, Өөн сырах, Пөзік хамах, Тигір тайағы, Чарап, Інек аңдарылчаң, Узун саптығ, Тигір пурны, Ибетіг.

– Ұзінчі, халғанчы сурығ полар: Төө суғнаң Ис суғ хайдағ тасхылларның төзінең сығып, Ағбан суға хозылчалар?

– Че анзын даа исчең полғам, сағысха кир полбин турбын.

– Андағ полза, мин үс хати сан санаанча, сағысха кир полбазаң, сірер мағаа, пай Полит, утыр саларзар. Пір, ікі, ү-үс.

– О-о! Худайымай, пір дее сағын таап полбадым.

– Чоохтасхан чооғыбыс хоостыра, сірер мағаа утыр салдыңар, пай Полит, амды алтанып мўніп чөрчең адыңны минің холыма тутыр пирдек.

– О-о! Көрдек, хайдағ күлүк оолах полғазың, чоохтасхан чооғыбыс сын полған, иптiг ле мўніп чөрчеткен адымны тўрченің не аразына сағаа утыр салдым, хайдағ ачырғастығ, а-а! Чаратсаң, мин сағаа соонаң пасха ат ағыл пирем.

– Чо-ох, пай Полит, пасха ат мағаа кирек чоғыл. Холдаң холға пирізіп чоохтасхан чооғыбыс сын полған, амды чалтырама хара торығны минің холыма тутыр пиріңер, пай Полит. Мин, аның сибер чорығын сыныхтап, амды иб-чуртымзар, айли тартып, ойлат көрим.

– Төө суғнаң Ис суғ хайдағ тасхылларның төзінең сығып, Ағбан суға хозылчатханын піліп аларға сағынзаң, улуғ, илбек пілістіг Сакый ағамның ибіңсензер кіріп алзар, піліп аларзар.

Тохта, тохта син, оолағас, амды минің алтанып мўніп чөрчең адычаам синің холына кір парды, че, андағ даа полза, истіп ал минің чооғымны.

Чалғыс атха мўніп тее чөрзең, чалғыс аттың үрені тоозыл парадыр. Минөк чіли, пайлап чуртирға сағынзаң, толғалып ахчатхан Төө суғның оң саринда, сол саринда азыр туйғахтығ інек маллар өскір турыңар, азыр туйғахтығ інек малларың пар полза, айран-талғанға пай поларзар. Суғлығ, оттығ чазыларда асхырлығ чылғы маллар өскір турыңар. Асхырлығ чылғы малларың пар полза, алтанып мўніп чөрчең аттарың пар полар.

Г.В. Кичеев

Тайга хыринда чурттыг саблыг аңчы,
Аң-хуснаң даа чоохтазып пілчезің.
Че ноға за пўўн мағаа син дее, нанчы,
Тас чўректіг чіли пілдірчезің?

Чарға толдыра аххан Асхыс, Төө суғ
Оот суучах чіли көрінче мағаа.
Чирібісті дее саблапчатхан хузух
От ла чіли хырыл парды, ноға?

Аймах-пасха чистекке пай тағлар даа
Ноға көрінібістілер соғын?
Тың ачырғастыг сағынарға мағаа –
Тамырча ойлапча хысхы сооғы.

Чирнің сілиин хайраллап пілеен, арғыс,
Хозан-түлгүнің тонын пыласпаан.
Чирібіс ипти чазаан аймах ағас,
Көптеліп, өңнензін тіп сағынаан.

Чир-чайааннаң пирілген холларыбыс
Ікі ікіс ооллар ла осхастар.
Алғым сағынып, пўўн дее хабынзабыс,
Ікіс ооллар кинек пол парбастар.

Піс ікөлең итпеен көп нимелерні
Чылтыстаң кізі, киліп, ит пирбес.
Сайбах, хысха сағыстыг кізілерні
Орта чолға кирип, оларны тыс.

Андада полар төлге – палаларға,
Чир, олох өңненіп, сіліг халар.
Кізінің, кізі полғаны хачан даа
Чонда улуғ аарласнаң адалар.

*II. Пирілген кибелістерні хыгырыңар. Ниме оларны піріктірче, чарыда пазыңар.
Ол тема хоостыра эссе пазыңар. Пасхан эсседө сөстері 250 асхынах полбазын,
че сөс саны – өөні нимес. Өөнінде – толдыра чарыдылган чайаачы пос сагызы.
Пирілген тус – 2 час.*

В.Г. Майнашев

Пазох часхы

Пазох часхы. Аалым тартыпча
Парып көрерге арығларымны.

Хайда тал пазы пүүн чарылча,
Күмүснөң чарыдып хар суғларын.
Хайда самчып парған хазыңнар
Позытчалар тадылығ сүзүнін,
Хайда тілбірөс харлаңалар
Күн тооза ысча нымахтарын.
Хайда турарлар хузух ағастары –
Тайғадағы сөрөн иреннер,
Изеннезіп, мағаа холларын
Пір дөс чалганмин пирерлер.

Я. Тиспиреков

Часхы күннер чит килді,
Аалчы хустар айланча.
Паарсах күннің чылиина
Чахайахтар айланча.
Паарсах күннің чылиина
Чахайахтар алчасча.
Өкер сіліг хусхачах
Ағас пазында одырча.
Пазы хара, чылтырах,
Чайхал киліп, сығырча.

К. Нербышев

Хандых чахайағы күлінче
 часхы хайхасха.
Анда-мында тоолаан ізіг көстернең
 пызыңнасча.
Ол прай кічичек поэынаң чуртасха,
 Өрініп, мөгі сабланыс сарнапча.
Төресен чирімнің кічичек таңмачаа,
 Мин сағаа пазырынчам часкамнаң!
Удур паарсап, чирім танычаа
 Сүргепче көңнімні
Тоозылбас часхынаң.